

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

VEER NARMAD SOUTH GUJARAT UNIVERSITY

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms.

Jyotibaben Manchhubhai kuzada

has participated in the National Seminar on GOVERNMENT SCHEMES AND
RURAL DEVELOPMENT held on 16th MARCH, 2024 at the Department of
Sociology, Veer Narmad South Gujarat University, Surat. He/She chaired an
academic session / presented a research paper / delivered a plenary talk/ keynote
address entitled Agricultural Development schemes and Rural
Development

MS.
Convener

Prof. M. N. Gayakwad

4
Registrar

Dr. R. C. Gadavi

ડૉ. જયોતિબહેન એમ. કુરાડા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર(સમાજશાસ્ત્ર)

સરકારી વિનયન, વાણિજ્ય અને

વિજ્ઞાન કોલેજ, ખેરગામ.

સરકારી યોજના તરીકે "આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાન" અને ગ્રામીણ વિકાસ

આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાન(આત્મનિર્ભર ભારત)કાર્યક્રમે તાજેતરના વર્ષોમાં વેગ પકડ્યો છે, જેમાં સામાન્ય રીતે આત્મનિર્ભર ગામો તરીકે ઓળખાતા ગામોના વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ પહેલ વિદેશી સંસાધનો પર નિર્ભરતા ઘટાડવાનું અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આત્મનિર્ભરતા લાવવાનો પ્રયાસ છે. ગ્રામ્ય સ્તરે આત્મનિર્ભરતાને પ્રોત્સાહન આપવું મહત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે ભારતની વસ્તીનો નોંધપાત્ર હિસ્સો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે, જ્યારે ગરીબી, બેરોજગારી અને અસમાનતા જેવા આર્થિક પડકારોનો સામનો કરે છે.

ગ્રામીણ લેન્ડસ્કેપ હંમેશા રાષ્ટ્રની ઓળખાતા કેન્દ્રમાં રહ્યો છે, તેના વિશાળ, વાર્ષિક સંસ્કૃતિ અને આ વિસ્તારોમાં રહેતી વિશાળ વસ્તી સાથે, તાજેતરના વર્ષોમાં આત્મનિર્ભર ભારતની વિભાવના પ્રાપ્ત થઈ છે. ખાસ કરીને વિદેશી સંસાધનો પર નિર્ભરતા ઘટાડવા અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઝડપી વિકાસ કરવો એ આત્મનિર્ભરતાનું લક્ષ્ય છે. આ પહેલના સૌથી નિર્ણાયક પાસાઓ પૈકીનું એક આત્મનિર્ભર ગામોનો પ્રસાર, જ્યાં કૃષિ અને કૃષિ સલગ્ન ક્ષેત્રો આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે એ ગામડામાં આત્મનિર્ભરતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ગ્રામીણ અર્થતંત્રને મજબૂત બનાવવા ગ્રામ્ય સ્તરે વેચાણ-પર્યાપ્તતા હંસલ કરવું આવશ્યક છે અને ભારત જેવા દેશમાં મહત્વપૂર્ણ છે, જ્યાં કુલ વસ્તીના લગભગ બે તૃતીયાંશ અને ૧૦ ટકાથી વધુ કર્મચારીઓ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકો ગરીબી, બેરોજગારી અને અસમાનતા સાથે પ્રચંડ પડકારોનો સામનો કરે છે. આ પડકારોનો સામનો કરવો એ માત્ર ટકાઉ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે જ નહિ પરંતુ ગ્રામીણ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તેમજ ગ્રામીણ- શહેરી પ્રવાહને રોકવા માટે પણ મહત્વપૂર્ણ છે. આમ આત્મનિર્ભર ગામો આજીવિકા અને નવી પેઢીના ભવિષ્યના સમુદાયો માટે તકો ઊભી કરવા માટે મૂર્ત બનાવે છે. લોકોને ગરીબીમાંથી બહાર કાઢવા, જીવનની ગુણવત્તા અને શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોની અસમાન આવક ઘટાડવા માટે આ એક શક્તિશાળી સાધન છે.

ગ્રામીણ ભારતમાં કૃષિનું મહત્વ:

ગ્રામીણ અર્થતંત્ર તેના વિકાસ માટે કૃષિ અને તેની સાથે સંકળાયેલા ક્ષેત્રો પર ખુબ મોટો આધાર રાખે છે. ગામડાઓને આત્મનિર્ભર બનાવવામાં કૃષિનું મહત્વ ભાગ્યેજ વધારે પડતું કહી શકાય. કારણ કે આ પ્રદેશો માટે જરૂરી સામાજિક-આર્થિક વિકાસને ધકે છે. આત્મનિર્ભર રાષ્ટ્ર ધરેલું ખાદ્ય ઉત્પાદનના સંદર્ભમાં આત્મનિર્ભર હોવું જોઈએ. ગામડાઓને આત્મનિર્ભર બનાવવાથી ઉચ્ચ કૃષિ ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા દ્વારા ખાદ્ય સુરક્ષામાં વધારો થઈ શકે છે, ખાદ્યપદાર્થો ની સતત પુરવઠો સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે અને આમ આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ માટે બાહ્ય સ્ત્રોત પર અવલંબન ઘટાડી શકાય છે.

રોજગારીની તકો:

કૃષિ એ માત્ર ખાદ્યપદાર્થો, ઉદ્યોગો માટે કાચી સામગ્રીની દ્રષ્ટિએ જ દેશને સુરક્ષિત બનાવતું નથી પરંતુ આજીવિકાના મહત્વના સ્ત્રોત તરીકે પણ ભાગ ભજવે છે. રોજગારીની તકો માટે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ખેતી પર આધાર રાખતી વસ્તીનું પ્રમાણ ભારતના તમામ ક્ષેત્રોમાં સૌથી વધુ છે. કૃષિ અને સંલગ્ન ક્ષેત્રનું મહત્વ એ હકીકત દ્વારા જણાય છે કે દેશમાં હજુપણ ૭૦ ટકા જેટલાં ગ્રામીણ કુટુંબો તેમની આજીવિકા માટે કૃષિ પર નિર્ભર છે. ગ્રામીણ શ્રમ બજારનું વૈવિધ્યકરણ માટે સ્થાનિક ગ્રામીણ સમુદાયો ને જ સશક્ત બનાવતું નથી પરંતુ ગ્રામીણ-શહેરી સ્થળાંતરને રોકવા પણ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે જે શહેરી સ્થળાંતર અને બેરોજગારીની સમસ્યાઓને દૂર કરે છે અને આખરે વધુ સંતુલિત અને ટકાઉ સામાજિક-આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ટકાઉ વિકાસ:

ગામડાઓમાં આત્મનિર્ભરતાનો પ્રચાર ઇકો-ફેન્ડલી પ્રેક્ટિસ માટે ઉત્પ્રેરક તરીકે કામ કરે છે. ગામડાઓ પર્યાવરણને અનુકૂળ અને પ્રાદેશિક રીતે યોગ્ય ઉકેલો અપનાવી શકે છે. પાણી, ઉર્જા અને કચરો વ્યવસ્થાપન દ્વારા પર્યાવરણીય સંરક્ષણમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપે છે. વધુમાં ગામડાઓમાં સ્થાનિક ઉદ્યોગો અને આત્મનિર્ભરવ્યવસાયોને પ્રોત્સાહન આપવાથી વિવિધ સાહસો જેમ કે સૂક્ષ્મ અને નાના પાયે ઉત્પાદન, હસ્તકલા અને કૃષિ પ્રક્રિયાના એકમોને વધુને વધુ પ્રોત્સાહન મળી શકે છે. આ બહુપક્ષીય અભિગમ માત્ર ગ્રામીણ આત્મનિર્ભરતાને જ નહિ પરંતુ ટકાઉપણું અને પર્યાવરણીય જવાબદારીના સિદ્ધાંતોને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે.

મહિલાઓની ભૂમિકા:

ગ્રામ્ય સ્તરે આત્મનિર્ભરતા હાંસલ કરવા અને વ્યાપક સામાજિક-આર્થિક રાષ્ટ્રીય વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ આવશ્યક છે, કારણ કે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં મહિલાઓ કૃષિ અને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય છે. કૃષિ વિકાસમાં પહેલા લિંગ સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપતા પગલાં

અને મહિલાઓને શિક્ષણ, આરોગ્ય, જમીન અને ધિરાણની જોગવાઈઓ સામેલ કરવી જરૂરી છે જેથી તેઓ ખેતી અને નિર્ણય લેવામાં સક્રિયપણે ભાગ લઈ શકે, જેનાથી ગ્રામીણ સમુદાયોના કલ્યાણમાં વધારો થાય.

ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર ડેવલોપમેન્ટ:

ગામડાઓને આત્મનિર્ભરતા બનાવવા માટે રસ્તાઓ, વીજળી, સિંચાઈ, સ્વચ્છતા અને સંગ્રહ સુવિધાઓ સહિતની માળખાકીય સુવિધાઓમાં રોકાણને પાયાની જરૂરિયાત છે. આ સુધારાઓ માત્ર ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જીવનની ગુણવત્તાને વધારતા નથી પરંતુ આ વિસ્તારોમાં વેપાર-વાણિજ્ય અને રોકાણને પણ આકર્ષે છે. સાફ ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર ગામડાઓને બજાર સુધી પોહચાડે છે અને ખેડૂતોને ખોતાના વધુ ઉત્પાદનન કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

ટેકનોલોજી:

કૃષિમાં આધુનિક ટેકનોલોજી અને માહિતી પ્રણાલીઓને અપનાવવાથી ઉત્પાદકતામાં નોંધપાત્ર વધારો કરવાની ક્ષમતા છે. ગ્રામીણ ભારતને સશક્ત બનાવવા માટે ખેડૂતોને આધુનિક ખેતી પદ્ધતિઓ અપનાવવા માટે જરૂરી સાધનો અને જ્ઞાનથી સજ્જ કરવું જરૂરી છે. આમાં સચોટ ખેતી, ડેટા આધારિત નિર્ણય લેવા અને નવીન સાધન અને સાધનોનો ઉપયોગ સામેલ છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ:

હાલમાં ભારતે માત્ર ખાદ્ય અનાજમાં આત્મનિર્ભરતા હાંસલ કરી નથી પરંતુ કૃષિ ઉત્પાદનોના અગ્રણી ચોખા નિકાસકાર તરીકે પણ ઉભરી આવ્યું છે. જે વિશ્વમાં સાતમું સ્થાન ધરાવે છે. આ અદભૂત પરિવર્તન ૧૯૭૦-૭૧ પછી વેગ પકડવાનું શરૂ થયું, પરંતુ ૧૯૯૪-૯૫ થી તેની અસરમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો, જે વૈશ્વિક વેપાર સુધારાના સમયગાળા સાથે અને WHO શાસન હેઠળ કૃષિ ટેરીફમાં પ્રગતિશીલ ઘટાડા સાથે સુસંગત છે. ભારતમાં કૃષિ માલના આયાત પોર્ટફોલિયોમાં વિવિધ પ્રકારના કૃષિ અને સંલગ્ન ઉત્પાદનોનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતની કૃષિ નિકાસ અને આયાતના પ્રવાહો:

વર્ષ	કૃષિ આયાત	કૃષિ નિકાસ	કૃષિ વેપાર સંતુલન
૧૯૯૦-૯૧	૧૨૦૬	૬૦૧૩	૪૮૦૭
૧૯૯૫-૯૬	૫૮૯૦	૨૦૩૯૮	૧૪૫૦૮
૨૦૦૦-૦૧	૧૨૦૮૬	૨૮૬૫૭	૧૬૫૭૧
૨૦૦૫-૦૬	૧૫૯૭૮	૪૫૭૧૧	૨૯૭૩૩
૨૦૧૦-૧૧	૫૧૦૭૪	૧૧૩૦૪૭	૬૧૯૭૩
૨૦૧૫-૧૬	૧૪૦૨૮૯	૨૧૫૩૯૬	૭૫૧૦૭
૨૦૨૦-૨૧	૧૫૪૫૧૧	૩૦૮૮૩૦	૧૫૪૩૧૯
૨૦૨૧-૨૨	૨૩૧૮૫૦	૩૭૫૭૪૨	૧૪૩૮૯૨
ACGR (%)	૧૮.૪૯	૧૪.૨૭	૧૧.૫૯

Source: 1) Agricultural Statistics at a Glance, (Various issues) 2) Economic Survey (Various issues)

બીજી તરફ ભારતની નિકાસ બાસ્કેટમાં કૃષિ અને સંલગ્ન ઉત્પાદનોની વિવિધ શ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. કેમ કે, ચોખા, કઠોળ, ફળો, શાકભાજી, કોફી, તમાકુ મસાલા, ખાંડ અને પ્રોસેસ્ડ ફૂડ વગેરે. છેલ્લા ત્રણ દાયકાઓમાં, કૃષિ નિકાસમાં નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. ઉદારીકરણના પગલે, ભારતીય કૃષિ નિકાસની રચનામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. પરંપરાગત કૃષિ કોમોડાઇઝે મૂલ્યવર્ધિત ઉત્પાદનોની વધુ વૈવિધ્યસભર શ્રેણીનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. ઉચ્ચ મૂલ્યવર્ધિત વસ્તુઓ તરફ આ પરિવર્તન ભારતની અનુકૂળનક્ષમતા અને ઊભરતા વૈશ્વિક બજારની માંગને પૂરી કરવાની ક્ષમતા દર્શાવે છે.

ભારતના કૃષિ અને સંલગ્ન ઉત્પાદનોના મુખ્ય નિકાસ સ્થળો બ્રાઝિલ, ચીન, ઈરાન, ઈન્ડોનેશિયા, જાપાન, મલેશિયા, નેપાળ, નેધરલેન્ડ, પાકિસ્તાન, સાઉદી અરેબિયા, થાઈલેન્ડ, યુકે વગેરે વિકસિત વર્ગ છે.

સરકારી સ્કીમ તરીકે "આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાન"

આત્મનિર્ભર ગામોના ધ્યેયો હંસલ કરવા માટે કૃષિના મહત્વને ફરીથી સમજીને ભારત સરકારે ગ્રામીણ લોકોની આર્થિક સ્થિતિને સુધારવા માટે ઘણી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો શરૂ કર્યા છે. વિતરણ સુધારણા, સુવ્યવસ્થિત અને તર્કસંગત કર પ્રણાલી, પારદર્શકતા અને સંક્ષિપ્ત કાયદાકીય માળખું, કુશળ અને સક્ષમ કાર્યબળ અને મજબૂત નાણાકીય વ્યવસ્થા રજૂ કરીને ઉત્પાદકતા વધારવા, ખર્ચ ઘટાડવા અને ઉચ્ચ મૂલ્ય ધરાવતા કૃષિ પાકો તરફ વૈવિધ્યીકરણ કરવા પર મુખ્ય ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

12 મે 2020 ના રોજ આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાનની જાહેરાત ભારત સરકાર દ્વારા રૂ. ના ગ્રાઉન્ડબ્રેન્કિંગ આર્થિક પેકેજ સાથે કરવામાં આવી હતી. 20 લાખ કરોડ મુખ્યત્વે સ્થાનિક ઉત્પાદકને પ્રોત્સાહન આપવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ 'મિશન મેક ઇન ઇન્ડિયા' પહેલ સાથે સુમેળ સાધવા માટે તૈયાર છે, જે અત્યંત આશાસ્પદ કૃષિ ક્ષેત્ર સહિત ભારતમાં ઉત્પાદન પ્રોત્સાહિત કરવા રચાયેલ છે. આત્મનિર્ભર ભારત એક વિઝન છે, જે વ્યક્તિઓ અને સાહસો બંને સમૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવા અને રાષ્ટ્રની શક્તિને મજબૂત કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આપણી વસ્તીનો નોંધપાત્ર હિસ્સો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રહે છે. ભારતની આત્માનો સાર તેના ગામડાઓમાં જોવા મળે છે. આમ, ગ્રામીણ અર્થતંત્રના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવું અને આ પ્રદેશોમાં રોજગારી અને તકોનું સર્જન કરવું આત્મનિર્ભર ભારતની સમૃદ્ધિ માટે અનિવાર્ય બની જાય છે.

કૃષિ ગ્રામીણ સમુદાયોની જીવનરેખા હોવાને કારણે આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાનના ધ્યેયોને સાકર કરવા મુખ્ય ભૂમિકા ભજવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. તે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ માધ્યમથી દેશના દરેક નાગરિક પર ઊંડો અને દૂરગામી પ્રભાવ પાડે છે. કૃષિ ક્ષેત્રમાં સ્થિરતા લાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે કૃષિ અને ખેડૂત કલ્યાણ મંત્રાલયે 5 જૂન 2020 ના રોજ ત્રણ સીમાચિહ્નરૂપ વટહુકમ અમલમાં મૂક્યા જે આત્મનિર્ભર

કૃષિમાં નવા યુગની શરૂઆત કરે છે. મુખ્ય આધાર તેમાં રહેલો છે. સ્વ-પ્રાપ્તિ તરફના નોંધપાત્ર પગલાં તરીકે કૃષિ ક્ષેત્રમાં પર્યાપ્તતા ભારત સરકારની મુખ્ય યોજના, નેશનલ એગ્રીકલ્ચર માર્કેટ, કૃષિ ઉત્પાદનો માટે આ સમગ્ર ભારતમાં ઇલેક્ટ્રોનિક ટ્રેડિંગ પ્લેટફોર્મ 14 એપ્રિલ 2016 રોજ શરૂ કરવામાં આવ્યું. જે સંપૂર્ણપણે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું. અને ખેડૂત કૃષિ વ્યવસાય સંઘ દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું. E- NAM પ્લેટફોર્મ ખેડૂતોને ઓનલાઈન સ્પર્ધાત્મક અને પારદર્શક ભાવ શોધો પ્રણાલી દ્વારા તેમની પેદાશોનું વેચાણ કરવા માટે વધુ સારી માર્કેટિંગ તકો પૂરી પાડે છે. દરના ખેડૂતો સુધી પણ પહોંચવા અને કૃષિ પેદાશોના વેચાણ માટેના તેમના અભિગમમાં ક્રાંતિ લાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે. E- NAMએ 31 માર્ચ 2023 સુધીમાં 23 રાજ્યો અને 4 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં 1361 મંડીઓનો સમાવેશ કરવા માટે તેની પહોંચનો વિસ્તાર કર્યો છે.

આત્મનિર્ભર ગામડાઓને ઉત્તેજન આપવાના માર્ગ પર વધુ આગળ વધતાં, નાણાકીય વર્ષ 2022-23 માટેના કેન્દ્રીય બજેટમાં, " વાયબ્રન્ટ વિલેજ પ્રોગ્રામ" તરીકે ઓળખાતી ગ્રાઉન્ડબ્રેકિંગ પહેલ રજૂ કરવામાં આવી છે, જે ખાસ કરીને ભારતની ઉત્તર સરહદે આવેલા ગામોને લક્ષ્યાંક બનાવે છે. આ સ્વપ્નદ્રષ્ટા કાર્યક્રમ લદાખ, હિમાચલ પ્રદેશ, ઉત્તરાખંડ, અરુણાચલ પ્રદેશ અને સિક્કિમ જેવા મુખ્ય રાજ્યોના ગામડાઓના માળખાને સુધારવા અને ઉન્નત કરવા માટે રચાયેલ છે. આ પહેલનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ સરહદી ગામોના રહવાસીઓ માટે જીવનની ગુણવત્તામાં નોંધપાત્ર વધારો કરવાનો છે. ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના સુધારણા પર, આધુનિક આવસનો વિકાસ, વાયબ્રન્ટ ટુરિસ્ટ હબનું નિર્માણ, રોડ કનેક્ટિવિટી, વિકેન્દ્રિત નવીનીકરણીય ઊર્જાના સ્ત્રોતોની જોગવાઈ, દૂરદર્શન અને અન્ય શૈક્ષણિક ચેનલો માટે સીધા ધરે પોહચાડવાની સુવિધા અને અન્ય આજીવિકના નિર્માણ માટે સમર્થન આપે છે.

સારાંશ:

ટૂંકમાં કૃષિ વિકાસ અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન આપીને ગામડાઓને આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે સરકાર દ્વારા મોટી સંખ્યામાં યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. આ કાર્યક્રમો પછાત રહેલા વિભાગોને મોખરે આવવા અને આત્મનિર્ભર ભારત અભિયાનની પ્રક્રિયામાં સક્રિયપણે ભાગ લેવાની ઉત્તમ તક પૂરી પાડે છે. બેરોજગાર શિક્ષિત યુવાનોને કૃષિ વ્યવસાય તેમજ ગ્રામીણ યુવાનોમાં વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ વિકસાવવા ઉત્તેજન આપે છે. ગ્રામીણ બિન-કૃષિ ક્ષેત્રને મજબૂત કરવા માટે વ્યૂહરચના સાથે યોગ્ય નીતિ ટોચની અગત્ય અર્પે છે.

સંદર્ભસૂચી:

1. Kurukshetra (December-2023) A Journal on rural Development

Self-Reliant Villages